

Teksten voor panelen tentoonstelling 100 jaar kiesrecht

PANEEL 1

‘Deelneming van allen wekt en bevordert de nationale gedachte’

De Nederlandse weg naar algemeen kiesrecht

In de jaren 2017/19 is het honderd jaar geleden dat in Nederland het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen werd ingevoerd. Dat is bepaald niet zonder slag of stoot gegaan. De grondwet van 1848 kende het kiesrecht slechts toe aan een beperkte groep mannen. In de loop van de negentiende eeuw nam het aantal kiezers gestaag toe, maar het zou tot 1917/19 duren alvorens we van algemeen kiesrecht konden spreken. Hoe verliep de uitbreiding van het kiesrecht? Wie hebben zich daarvoor ingezet? In tekst en beeld volgen we hier de weg van beperkt naar algemeen kiesrecht.

Beeld

1.1

Prentbriefkaart voor algemeen kiesrecht. Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

PANEEL 2

De grondwet van 1848

In 1848 werd de Nederlandse grondwet herzien. Dat gebeurde onder verantwoordelijkheid van de liberale staatsman Johan Rudolph Thorbecke. De gewijzigde grondwet voerde onder meer de rechtstreekse verkiezing van de Tweede Kamer in. Alleen mannen waren kiesgerechtigd, hoewel dat niet expliciet in de grondwet stond. Om kiesrecht te krijgen moest men onder meer 23 jaar oud zijn en aangeslagen worden in een van de toenmalige directe belastingen (grond-, patent- of personele belasting). Vanwege deze belastingeis spreken we van censuskiesrecht. De gedachte hierachter was dat mensen met bezit belang hadden bij instandhouding van de maatschappelijke orde. Bovendien werd bezit gezien als een maatstaf voor ontwikkeling en onafhankelijkheid.

Tot 1887 werd het aantal leden van de Tweede Kamer bepaald door de omvang van de bevolking: één Kamerlid per 45.000 inwoners. Het kiesstelsel bestond uit een meerderheidsstelsel in twee rondes. Daartoe was het land ingedeeld in kiesdistricten. Om gekozen te worden had een kandidaat de absolute meerderheid van de stemmen (de helft plus één) in een district nodig. Haalde hij die meerderheid niet, dan volgde een tweede ronde tussen de kandidaten die in de eerste ronde de meeste stemmen hadden gehaald.

Enkele cijfers:

Jaartal	Aantal inwoners (m + v)	Aantal kiezers (m)	Percentage kiesgerechtigden (m)	Aantal leden Tweede Kamer (m)
1853	3,10 miljoen	83.561	11,0	67
1870	3,75 miljoen	103.538	11,3	84

Beelden:

2.1

Census-kansen. Boer (die f 20 belasting betaalt) tot Advokaat (die op kamers woont en f 90 betaalt): 'Misschien krijg je nu ook een kansje om Kiezer te worden'. Personen die grondbelasting betaalden (zoals deze boer) hadden stemrecht, maar huurders (zoals de advocaat) waren uitgesloten van het kiesrecht. Uit: *De Nederlandsche Spectator*, 1874, nr. 25. Bron: NCRD, Nationaal Gevangenis­museum.

2.2

J.R. Thorbecke (1798-1872), de man die verantwoordelijk was voor de grondwets­herziening van 1848. Bron: Haags Gemeentearchief/Foto: R. Severin.

PANEEL 3

De kiesrecht kwestie

Rond 1870 kwam het censuskiesrecht meer en meer ter discussie te staan. Dat had te maken met allerlei veranderingen in de Nederlandse maatschappij. Door de beginnende industrialisatie verscherpten zich de sociale tegenstellingen. Grote aantallen arbeiders trokken van het platteland naar de steden, waar ze verbetering van de werkomstandigheden en uitbreiding van hun politieke rechten eisten. In de Tweede Kamer waren het vooral de vooruitstrevende liberalen die de 'sociale kwestie' en de uitbreiding van het kiesrecht op de politieke agenda zetten. De behoudende liberalen en de conservatieven waren tegen kiesrechtuitbreiding. De in 1885 opgerichte Liberale Unie, een samenwerkingsverband van liberale kiesverenigingen, zou in de jaren negentig een belangrijke rol gaan spelen in de kiesrecht kwestie.

Terzelfder tijd ontstond in protestantse kringen de beweging van 'kleine luyden', waaruit in 1879 de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) voortkwam. Ook binnen de ARP stonden in de kwestie van het kiesrecht twee richtingen tegenover elkaar: de conservatieven waren fel gekant tegen uitbreiding, terwijl de groep rondom oprichter en partijleider Abraham Kuyper juist wel uitbreiding wilde; dat zou zowel de achterban als de partij ten goede komen.

De meeste katholieken in de Tweede Kamer waren fel gekant tegen kiesrechtuitbreiding; een belangrijke uitzondering hierop was de priester Herman Schaepman, die in 1880 in de Tweede Kamer was gekomen.

Beelden

3.1

Prentbriefkaart voor algemeen kiesrecht. Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

3.2

A. Kuyper (1837-1920), de oprichter en leider van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP).

3.3

H. Schaepman (1844-1903), priester en een van de katholieke leden van de Tweede Kamer. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

PANEEL 4

De grondwetswijziging van 1887

In 1887 ging de Tweede Kamer akkoord met wijziging van de grondwetsartikelen over het kiesrecht. Slechts tien tot vijftien vooral behoudende antirevolutionairen en katholieken stemden tegen. Het kiesrecht werd nu toegekend aan mannen van 23 jaar en ouder indien zij 'kenteekenen van geschiktheid en maatschappelijken welstand' bezaten. De kieswet zou deze kenteekenen moeten bepalen. Uitgesloten van het kiesrecht waren onder anderen degenen die een jaar voor vaststelling van de kiezerslijsten bijstand van een liefdadigheidsinstelling of van de gemeente ontvingen. Daarnaast werd het kiesrecht onthouden aan personen die hun belastingaanslag niet hadden betaald. De Tweede Kamer kreeg nu een vast aantal leden, namelijk honderd, die in kiesdistricten werden gekozen op basis van het meerderheidsstelsel in twee rondes.

Omdat een nieuwe kieswet nog wel even op zich zou laten wachten, breidde een aan de grondwet toegevoegd artikel het kiesrecht onmiddellijk uit. Het aantal kiezers groeide daardoor van 12 naar 24 procent van de volwassen mannelijke bevolking (van 134.000 naar 292.000 kiesgerechtigden). Veel antirevolutionairen waren, anders dan de katholieken, ingenomen met de kiesrechtuitbreiding tot de 'kleine luyden'.

Beeld

4.1

No.1. "Ik kan het niet als het mijne erkennen." No.2. "Noch ik." No.3. "Ik ook niet." Min. H. "Wel, dat is juist de reden om het samen aan te nemen." Min. H. is de liberale minister Jan Heemskerk, die de herziening van de grondwet had voorbereid. Uit: *De Nederlandsche Spectator*, 1887, nr. 41. Bron: NCRD, Nationaal Gevangenis­museum.

PANEEL 5

Het ontwerp van Tak van Poortvliet

De verkiezingen van 1891 bezorgden de liberalen een klinkende overwinning: de nieuwe Tweede Kamer telde 53 liberalen, 20 antirevolutionairen en 25 katholieken. Er kwam een progressief-liberaal kabinet, waarin Johannes Tak van Poortvliet minister van Binnenlandse Zaken werd. Hij ontwierp een nieuwe kieswet. Volgens Tak moest iedereen kiesrecht krijgen die in zijn eigen onderhoud en dat van zijn gezin kon voorzien. Zijn kieswet zou tot een nieuwe uitbreiding van het kiesrecht leiden.

Het ontwerp-Tak leidde tot grote verdeeldheid in de Tweede Kamer. De tegenstellingen liepen dwars door de partijen heen. Aan de ene kant bevonden zich de zogenoemde takkianen: de vooruitstrevende liberalen, een aantal antirevolutionairen rondom Kuyper en een klein groepje katholieken rondom Schaepman. Aan de andere kant stonden de anti-takkianen: de behoudende liberalen, de meeste katholieken en het grootste deel van de antirevolutionaire fractie. Na langdurige debatten perkte de Tweede Kamer het voorstel van Tak toch enigszins in, waarna de minister zijn voorstel introk en het kabinet aftrad.

De verkiezingen van 1894 werden gewonnen door de anti-takkianen, die vervolgens een kabinet formeerden. Na deze verkiezingen leidden de al langer bestaande tegenstellingen over de kiesrecht kwestie bij zowel de liberalen als de antirevolutionairen tot blijvende scheuringen.

Beelden

5.1

J. Tak van Poortvliet (1839-1904), wiens voorstel tot kiesrechtuitbreiding in 1894 sneuvelde in de Tweede Kamer.

5.2

Uit: *De Notenkraker*, 20 september 1908. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door Albert Hahn.

PANEEL 6

De kieswet van Van Houten

Na de verkiezingen van 1894 werd de liberaal Samuel van Houten minister van Binnenlandse Zaken. Aanvankelijk had hij Tak nog gesteund in zijn plannen voor kiesrechtuitbreiding, maar al spoedig verzette hij zich tegen de in zijn ogen veel te ruime uitbreiding van het kiesrecht. Uiteindelijk werd op basis van de wet-Van Houten uit 1896 het kiesrecht voor de Tweede Kamer toegekend aan mannen van 25 jaar en ouder, die in het voorgaande jaar een aanslag in de directe belastingen hadden gekregen en die ook hadden betaald. Deze groep noemde men de belastingkiezers. Maar er kwam een nieuwe groep bij: de zogenoemde aangiftekieszers. Dat waren degenen die op aanvraag het kiesrecht konden krijgen als zij voldeden aan een eis die betrekking had op huisvesting, werk, spaargeld of een diploma.

Bij het kiesrecht voor de gemeenteraden bleef het principe van de census geheel gehandhaafd; wie niet tot de bovengenoemde groep van belastingkiezers behoorde, kon het kiesrecht alleen verkrijgen op grond van een betaalde aanslag in de plaatselijke belastingen.

De stemmingen over het wetsontwerp leidden tot een breuk in de kring van de vooruitstrevende liberalen, omdat verschillende Kamerleden uit deze groep voor het ontwerp-Van Houten stemde, terwijl zij eerder Tak hadden gesteund in diens veel verdergaande voorstellen tot kiesrechtuitbreiding. In de Tweede Kamer waren de liberalen nu in drie groepen verdeeld: de behoudende liberalen en twee clubs vooruitstrevende liberalen.

Het aantal kiezers nam op grond van de kieswet-Van Houten flink toe: van 302.000 in 1896 naar 577.000 in 1897. In 1917 bedroeg het aantal kiezers zelfs 1.079.000; dat was 71 procent van de mannelijke bevolking boven de 25 jaar.

Beelden:

6.1

De Voorzitter: "Verlangt iemand hoofdelijke stemming over de Wet in haar geheel?" (*Doodsche stilte, behalve hier en daar een licht snorken*) "Niemand?" "Dan is de Wet aangenomen." Uit: *De Kroniek. Een Algemeen Weekblad*, 14 juni 1896. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door W.A. van Konijnenburg.

6.2

S. van Houten (1837-1930), de ontwerper van de kieswet van 1896. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Foto: M. Verveer.

PANEEL 7

Kiesrechtactie

Aan het begin van de twintigste eeuw liepen de tegenstellingen in het liberale kamp weer hoog op. Zij leidden tot een splitsing van de Liberale Unie en de oprichting in 1901 van de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB), die meende dat er zo spoedig mogelijk een oplossing moest komen voor het kiesrechtvraagstuk.

In 1894 was de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) opgericht. De partij was voorstander van algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen van 20 jaar en ouder. De eerste jaren van haar bestaan speelde de SDAP nog geen rol van betekenis in de kiesrechtstrijd. In 1908, na de vorming van een confessioneel kabinet, nam de SDAP echter de leiding op zich van de kiesrechtbeweging. De partij voerde de strijd vooral buiten het parlement. Om de basis van de kiesrechtbeweging verder te verbreden, nam de SDAP in 1910 het initiatief tot een volkspetitionnementsactie voor algemeen kiesrecht. Het petitionnement werd door 317.000 mensen ondertekend. Op Prinsjesdag 1911 vond de eerste zogenoemde Roode Dinsdag plaats. Zo'n 20.000 mensen demonstreerden in Den Haag voor algemeen kiesrecht. De demonstratie gaf de kiesrechtbeweging nieuw élan. Een jaar later vond de tweede Roode Dinsdag in Den Haag plaats, waarop SDAP-leider Pieter Jelles Troelstra de verzamelde menigte toesprak.

Beelden

7.1

Poster van het volkspetitionnement voor algemeen kiesrecht. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door Albert Hahn.

7.2

Roode Dinsdag in Den Haag, 1912. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Fotograaf: C.J. Hofker.

7.3

P.J. Troelstra (1860-1930), de leider van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), op Roode Dinsdag, 1912. Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat, Den Haag.

PANEEL 8

Algemeen mannenkiesrecht

Bij de verkiezingen van 1913 behaalde de SDAP een grote overwinning, maar de partij wilde niet deelnemen aan een regering met de liberalen. Omdat confessionelen noch liberalen een meerderheid hadden, formeerde de liberaal Pieter Cort van der Linden een extraparlamenteair kabinet (dat wil zeggen: zonder vaste steun in de Tweede Kamer). Het kabinet presenteerde een grondwetswijziging met algemeen kiesrecht voor de man en een blanco-regeling voor de vrouw (zie paneel 9). Om de noodzakelijke twee derde meerderheid in de Tweede Kamer te verwerven, moest het kabinet tegemoet komen aan de door de confessionele partijen geëiste financiële gelijkstelling van het openbaar en het bijzonder onderwijs. Buiten het parlement nam de druk op de regering ook steeds verder toe.

Het kabinet-Cort van der Linden beschouwde de invoering van het algemeen mannenkiesrecht als een 'vrucht van de historische ontwikkeling', die in 1848 met de grondwet van Thorbecke was begonnen. En men vervolgde: 'Deelneming van allen wekt en bevordert de nationale gedachte. Zij kweekt het gevoel van saamhorigheid en lotsgemeenschap'. Op 12 december 1917 vond de officiële afkondiging van de grondwet vanaf 's lands gemeentehuizen plaats.

Naast de invoering van algemeen mannenkiesrecht bevatte de grondwet van 1917 nog een andere belangrijke wijziging: het meerderheidsstelsel maakte plaats voor een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Nederland zou voortaan één groot kiesdistrict vormen, waardoor de zetelverdeling in de Tweede Kamer een veel getrouwere afspiegeling zou zijn van de politieke voorkeuren van de kiezers. Tevens werd de opkomstplicht ingevoerd. De grondwet verklaarde de bepalingen omtrent het kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging ook van toepassing in provincies en gemeenten. Het hele pakket maatregelen ging de geschiedenis in als de Pacificatie van 1917.

Beelden

8.1

De afkondiging van het algemeen mannenkiesrecht op het bordes van het stadhuis te Den Haag, 12 december 1917. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Collectie Pieter Jelles Troelstra.

8.2

Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Vervaardigd door Albert Hahn.

8.3

P. Cort van der Linden (1846-1935), de minister-president die algemeen kiesrecht voor mannen invoerde. Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat.

PANEEL 9

Algemeen vrouwenkiesrecht

In 1894, toen het wetsvoorstel van minister Tak van Poortvliet de gemoederen verhitte, werd de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht opgericht. Een van de leidsters van deze vereniging was Aletta Jacobs, die reeds in 1883 tevergeefs had geprobeerd op de kiezerslijst van Amsterdam te komen. Geregeld vonden er demonstraties voor vrouwenkiesrecht plaats. Een derde van de handtekeningen onder het volkspetitionnement van 1910-11 was afkomstig van vrouwen.

Bij de invoering van algemeen mannenkiesrecht in 1917 kwam het niet tot de invoering van het actieve vrouwenkiesrecht. Daarvoor was het volgens het kabinet een te 'netelige quaestie'. Als compromis kwam er een blanco-regeling uit de bus: de belemmeringen voor vrouwenkiesrecht werden uit de grondwet gehaald.

In 1918 vonden de eerste Tweede Kamerverkiezingen onder algemeen kiesrecht voor mannen plaats. Omdat vrouwen bij de grondwetsherziening al wel het passieve kiesrecht hadden gekregen, kon Suze Groeneweg van de SDAP als eerste vrouw haar intrede doen in de Tweede Kamer. Kort daarop kwam de kwestie van het vrouwenkiesrecht in een stroomversnelling terecht. In het nieuwe parlement diende Henri Marchant van de VDB in september 1918 een initiatiefwet in om vrouwen het actieve kiesrecht te verlenen, die in 1919 door het parlement werd aangenomen. Ook de confessionele partijen stemden in met de nieuwe wet, niet in de laatste plaats vanwege de revolutionaire woelingen elders in Europa. In 1922 mochten vrouwen voor het eerst aan de verkiezingen voor de Tweede Kamer meedoen, en een jaar eerder al aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam, die vanwege herindeling werden gehouden. In 1922 werd de grondwet dienovereenkomstig aangepast.

Beelden

9.1

Poster van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Bron: Collectie IAV-Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis/Vervaardigd door Th. Molkenboer, 1918.

9.2

In 1919 kregen ook vrouwen het actieve kiesrecht. Bron: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat/Gerda Bosdriesz.

9.3

A. Jacobs (1854-1929), een van de leidsters van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Collectie J.B.Th. Hugenholtz.

9.4

S. Groeneweg (1875-1940), het eerste vrouwelijke lid van de Tweede Kamer. Bron: Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam/Foto: C.E. Mögle.

PANEEL 10

Latere herzieningen

In 1946, vlak na de Tweede Wereldoorlog, ging de kiesgerechtigde leeftijd omlaag naar 23 jaar. Verdere verlagingen volgden: in 1965 naar 21, in 1972 naar 18 jaar. In laatstgenoemd jaar werd de leeftijdsgrens van 18 jaar vastgelegd in de grondwet. Vanwege de groei van de Nederlandse bevolking werd de Tweede Kamer in 1956 uitgebreid van 100 naar 150 leden. In 1970 volgde de afschaffing van de opkomstplicht. In 1983 werden de voorwaarden voor actief en passief kiesrecht aan elkaar gelijk: het was voortaan mogelijk om als achttienjarige in de Tweede Kamer en andere volksvertegenwoordigende organen te worden gekozen – voor die tijd golden namelijk hogere leeftijdsgrenzen voor het passieve kiesrecht dan voor het actieve kiesrecht.

De laatste belangrijke verandering was de toekenning van het kiesrecht aan niet-Nederlanders bij gemeenteraadsverkiezingen. Daarvoor moest de grondwet worden gewijzigd. Het betreffende artikel in de grondwet werd in eerste lezing in de Tweede Kamer met algemene stemmen aangenomen, terwijl in tweede lezing alleen drie kleine christelijke partijen tegenstemden. De wijziging werd meegenomen in de algehele grondwetsherziening van 1983 en uitgewerkt in de kieswet van 1985. Voortaan mochten buitenlanders die langer dan vijf jaar in Nederland woonden en burgers uit andere lidstaten van de Europese Unie hun stem uitbrengen bij gemeenteraadsverkiezingen.

Beeld

10.1 Oproep van een politieke partij in verschillende talen om te gaan stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986. Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, Groningen.

Samenstelling: ProDemos – Huis voor democratie en rechtsstaat, Hofweg 1, Den Haag.
Website: www.prodemos.nl; e-mail: info@prodemos.nl; telefoon 070-7570200.

ProDemos Huis voor democratie en rechtsstaat